

A TÁJ NEMZETIESÍTÉSE A 19. SZÁZADI ORSZÁGLEÍRÁSOKBAN

DEMETER Gábor – ESZIK Veronika

Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának felavatása 1860-ban, majd három napra rá, június 14-én Berzsenyi emlékművének felállítása Niklán¹ nemcsak a nemzeti emlékezet fontos momentumai voltak, de egyben a neoabszolutisztikus centralizmus elleni, nemzetek feletti – horvát–magyar – együttműködést is szimbolizálták, amelyre a nacionalizmus által áthatott korszakban egyre ritkábban került sor.

A nemzet egyik alappilléreül szolgáló² nemzeti emlékezet és a nemzettudat konstruálása-megerősítése³ azonban nemcsak a szimbolikus térfoglaláson (szobrok-emlékművek,⁴ zászlók, cégérek-feliratok, sírok) vagy az írott szövegeken keresztül vihető végbe, hanem a táj (beleértve a természeti képződményeken túl az épített emlékeket és a tájat alakító emberi szokásokat is) nemzeti töltettel, karakterrel való felruházása révén, azaz akár új fizikai lenyomat képzése nélkül is. A nemzettudat kialakításának/megerősítésének ezen módját 1850 után elsősorban a földrajz és honismeret kutatói alkalmazták. Az 1840-es években alapított első, a köz honismeretének bővítését célzó, földrajzi jellegű és magyar nyelvű lapban⁵ Kósa László utószava szerint az ország nagyobb részét kitevő Alföld részben azért nem kerül a lap érdeklődésének körébe, mert azt akkor már (az irodalmon keresztül) mindenki ismeri – ellentétben a gömöri népszokásokkal. Nyilván hozzájárul a Felvidék dominanciájához⁶ a szerkesztő, Vahot Imre személyes érintettsége is,⁷ míg Fiume értelemszerűen nemzetpolitikai célok miatt került bele a lap érdeklődési körébe.⁸

Jelen vizsgálatunkban arra kerestük a választ, hogy mely tájegységeken milyen mennyiségű és milyen karakterű nemzetiesített elem fordult elő a neoabszolutizmus idején megjelenő, a földrajz-történész Hunfalvy által írt háromkötetes műben;⁹ illetve ezek száma, jellege

¹ RESS 2022: 133.

² További pillér pl. az állam/önigazgatás és a nyelvi kód.

³ LANGÓ 2017.

⁴ VARGA 2017.

⁵ Magyarföld és népei eredeti képekben. Méltatja: FODOR 2006: 115–116.

⁶ A Felvidékhez tartoznak a következő településekről szóló cikkek (7): Eperjes, Murány, Gömör, Kassa, Kárpátok, Bártfa, Zólyom. Átmeneti területet képvisel Eger, Gyöngyös, Diósgyőr, Parád, Sárospatak (5). Az összes, területi jellegű cikkek száma kb. 20, így a külső- és belső-kárpáti hegykoszorú is felülreprezentált.

⁷ Az 1849 utáni, itt elemzendő művekben is felülreprezentált a Felvidék (ami Hunfalvynál ugyancsak magyarázható a személyes érintettséggel).

⁸ Fiuméra lásd: ESZIK 2015: 75–96.

⁹ HUNFALVY 1856, Ludwig Rohbock képeivel.

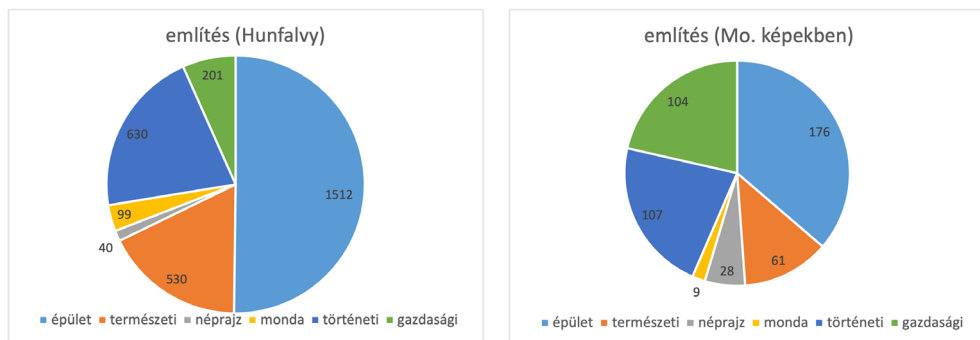
hogyan változott 1870-re, a kiegyezés után megjelenő *Magyarország képekben* című honismertető album hasábjain. Mekkora az említésre került természeti képződmények aránya az összes említett tájelemből, ezek mely területeken dominálnak; hol sokasodnak a történeti jellegük miatt nemzeti kánonba kerülő emlékek, hol dominálnak az egyházi jellegű épületek; az etnikai vagy vallási kisebbségek által lakott területeken milyen jellegű emlékek, tájképi elemek kerülnek említésre, ezek nemzetiesítése megtörtént-e, melyekhez van illusztráció, rézkarc, fénykép stb.? A Hunfalvy-féle leíráshoz képest a Nagy Miklós szerkesztette *Magyarország képekben* szélesebb rétegeket megcélzó honismertető album milyen módon szelektált?

Ezek vizsgálatához elsőként egy adatbázist építettünk (a későbbiekben tervezzük a szövegtörzset statisztikai vizsgálatát is), tanulmányunkban az adatbázis alapján készült térképekből és statisztikai számításokból levonható következtetéseket mutatjuk be.

Elsőként Hunfalvy háromkötetes munkáját vesszük górcső alá. Elemzéséhez célszerű tudni, hogy egyrészt ez volt az első ilyen jellegű országleírás (a korban közvetlenül előtte lévő Fényes Elek-féle hatkötetes, továbbá a „geographiai szótára” egyrészt minden települést felsorolt, másrészt a gazdasági jellegre fókuszál [természeti képződmények egyáltalán nincsenek benne], harmadrészt a fontosabb történeti-építészeti emlékeket a fejezetek elején és illusztrációk nélkül mutatja be). Hunfalvy tehát a vizualizálás és a természeti képződmények felvétele kapcsán jelentős előrelépést tett, emellett országleírásának semmi köze nincs a statisztikai kimutatások karakterisztikájához (noha gazdasági épületeket is említ), tehát műfajilag is mást képvisel, mint a korábbi (Bél, Vályi) Staatenkunde hagyományait követő országismék. Hangsúlyozandó, hogy olyan korszakban jelent meg, mikor a nemzettudat táplálása a birodalmi centralizációs törekvésekkel szemben ellenzéki megnyilvánulásnak minősült, ehhez képest 1848–1849 eseményei harminchatszor fordulnak elő a települések leírásánál (nyilván a darmstadti megjelenésre a cenzúra elkerülése miatt volt szükség), ami ugyan az összes, 630 külön említett évszámhoz képest (5%), és a 3100 említésnek összesen 1%-a, de mégsem elhanyagolható. A kiegyezés után szabadságharc körében, a nemzeti eszme újbóli megerősödésének-megerősítésének korszakában született *Magyarország képekben* kétkötetes mű munkahelyhez (és nem személyhez!) köthető történeti emlékeinek 10%-át teszik ki a szabadságharc eseményei, a 334 település 3%-át adva. Fodor Ferenc kiemeli, hogy Hunfalvy e művel vált geográfussá – és akadémikussá 1858-ban.¹⁰

A Hunfalvy-féle három kötet 555 településének 3100 tájeleméből 1500, közel a fele épület, további 530 természeti képződmény, a mítoszok és néprajzi említések száma 140 együttesen, a történeti jellegű emlékeké pedig 612. A képek száma 177, a természeti képződményeket 107, az épületeket 162 ábrázolja – a társadalmat mindössze 3, tehát a vizualizációnál az élettelen természeti és antropogén környezet dominált. Összevetve a *Magyarország képekben* opusz

¹⁰ FODOR 2006: 124.

1. ábra. Az egyes említéstípusok száma és aránya a két vizsgált műben

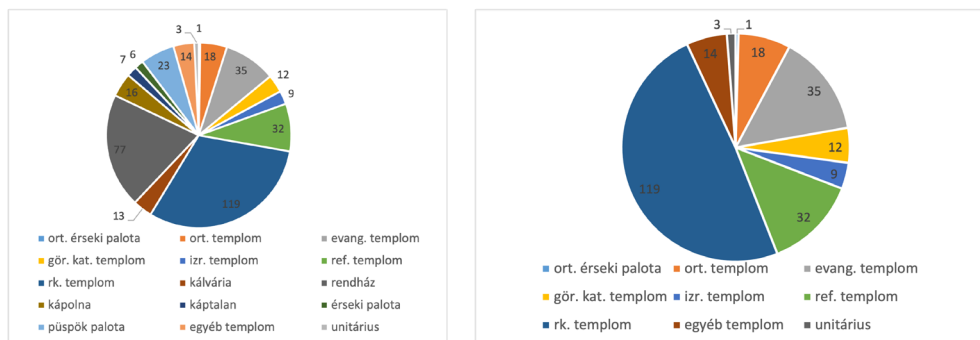
tartalmával, amely 334 települést (és 485 tájleírást) tartalmaz, az utóbbira a gazdaság felülreprezentáltsága jellemző, az előbbire pedig az épületeké (1. ábra). A gazdaság felülreprezentáltságának oka egyrészt Kenessey Albert részletes, 4 részes leírása a Duna mente falvairól az 1870-es kötetben, másfelől az, hogy a *Magyarország képekben* kötetben a gazdasági épületeket és a gazdaságra vonatkozó egyéb utalásokat külön válogattuk az épületektől. Végeredményben a két kategória együtt mindkét esetben 60%-ot ad ki. A néprajz az 1870-es kötetben jelenik meg többször, míg a természeti képződmények (beleértve a vadsparkokat is) Hunfalvynál felülreprezentáltak, tehát tematikailag ez a kiegyensúlyozottabb munka a kettő közül. Látni fogjuk, hogy területileg viszont ez sem kiegyensúlyozott.

Ami a képeket illeti, a dualizmus kori *Magyarország képekben* című műben említett 334 település közül (az országban 12548 település volt összesen) 176-ról van összesen 293 kép, itt tehát a vizuális hatások még erőteljesebben jelentkeznek. A képek száma ugyanennyi Hunfalvynál is, de itt 555 település található. A tényleges képanyag több mint kétharmada azonos (legalábbis a helyszínt illetően, a szerzők eltérnek).¹¹ Ebből következően a Magyarország képekben valóban tekinthető Hunfalvy háromkötetes műve populárisabb, területileg szelektált verziójának (megtűzdelve ugyanakkor 1848-as eseményekkel és személyekkel, ami egyértelműen a nemzettudat erősítését szolgálja, miként az is, hogy az alföldi és többszemélyes lakott területeket alig említik, a nemzetiségi területek – Közép-Szlovákia – és a szóránymagyarország – Dél-Erdély – által lakott területek viszont felülreprezentáltak).

Ezek után vizsgáljuk meg a Hunfalvynál szereplő épületek jellegét, gyakoriságát és területi elhelyezkedésüket (2. ábra, 1. táblázat).

Ami a felekezeti reprezentációját illeti, az egyházi emlékhelyek, épületek jelenléte nagyjából megfelel a felekezeti képek az evangélikusok felül- és a reformátusok enyhe alulreprezentáltságát nem számítva (az evangélikusoknak több templomuk van, mint a reformátusoknak,

¹¹ A Nagy-Heckenast-kötetben a képanyag egy részét nem Rohbock, hanem Keleti Gusztáv és Than Mór jegyzi.

2. ábra. Az épületek megoszlása egyházi jellegük szerint. Balra a teljes, jobbra a szűkített halmaz, a csak istentiszteleti célra alkalmas épületek figyelembe vételével

de kevesebb gimnáziumuk a kötetben). A katolikusokhoz köthető említések az egyházi jellegű épületek, emlékek ugyan több mint kétharmadát teszik ki, ha azonban a püspöki rezidenciákat és a nem közcélú, nem lelki élet gyakorlására szolgáló 66 egyházi intézményt és a 77 rendházat leszámítjuk, akkor 50%-ra esik a katolikusokhoz köthető istentiszteleti célokat szolgáló közösségi épületek aránya.

Az 1500 említett épületből a (nem egyházi jellegű) kulturális intézmények száma 110 felett volt ugyan, de ezt jóval meghaladta a templomok összes száma (240 felett + 77 rendház), váraké szintűgy (188). A 121 kastéllyal együtt ez rávilágít a sugallt magyar nemzetkép sajátosságaira, mely elitista, vallásos és hőskultuszra alapozó volt. A szociális és egészségügyi említések száma 50 alatt maradt, ellenben közjogi dominanciájú, kormányzatközpontú magyar felfogásra utal, hogy 39 város- és 31 megyeháza (minden második!) említésre került, noha nem valószínű, hogy mind építészeti értéke folytán (ehhez képest a 21 könyvtár nem sok).¹² A tizenöt leggyakoribb említés között szerencsére helyet kaptak az iskolák is, a bányák és a gyárak is a kórházak mellett. Ha a 24 kórházat a 73 fürdővel összevonjuk, akkor az egészségmegőrzéshez kapcsolódó intézmények száma egészen magas, igaz azonban, hogy a fürdők emellett más szórakoztató-turisztikai funkciókkal is bírtak, tehát ugyanígy a színházakkal, de akár a természeti képződményekkel is összevonhatók lennének (1. táblázat).

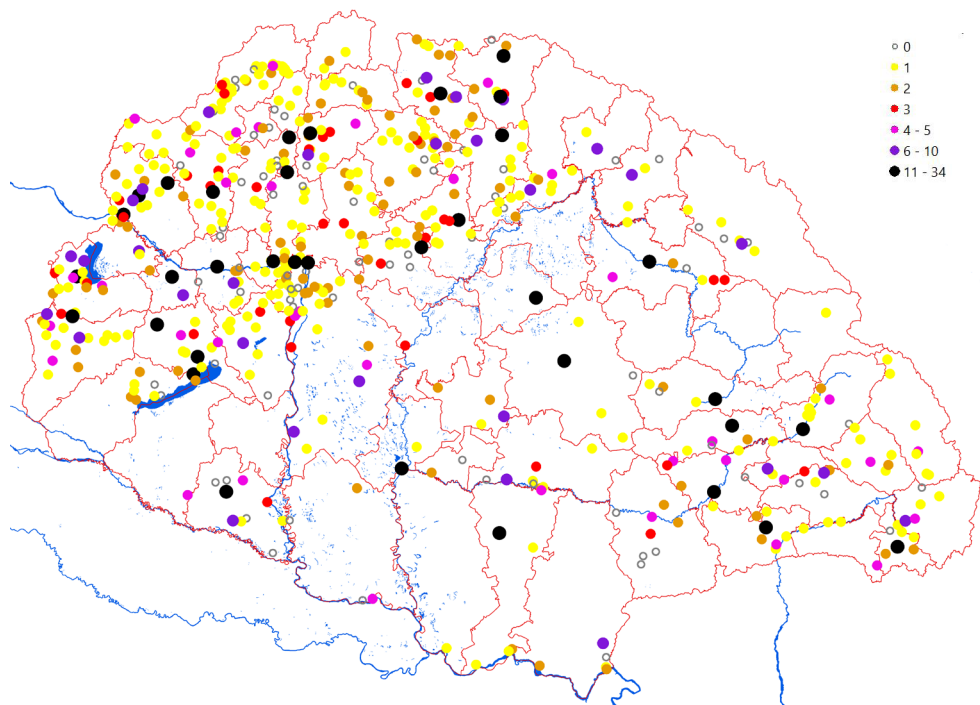
¹² Általánosságban a kultúra alulreprezentáltságát találtuk – színházakat, gyűjteményeket és múzeumokat is ritkán említenek. Az is feltűnő, hogy csak a legjelentősebb egyházi épületek esetén részletezi a kulturális vonatkozásokat, pl. freskók vagy szobrok említésével.

1. táblázat. A kötetben említett épület- és építménytípusok gyakorisága Hunfalvynál (félkövérrel kiemelve az ipari, szürke háttérrel a nem vallási jellegű kulturális, világosszürkével a hivatali épületek)

templom, kápolna összesen	240	<i>püspöki palota</i>	23	takarékpénztár	13	híd	7	gimnázium	4
vár	188	könyvtár	21	gör. kat. templom	12	<i>káptalan</i>	7	gőzhajó- kikötő	3
kastély	121	szobor	21	kaszárnya	12	<i>érseki palota</i>	6	lóvasút	3
rk. templom	119	hámor	20	levéltár	12	hajóhíd	6	mészégető kemence	3
rendház	77	színház	19	<i>rendház rom</i>	12	<i>kávéház</i>	6	múzeum	3
fürdő	73	ort. templom	18	börtön	11	mecset, minaret	6	pénzverde	3
bánya	65	malom	17	díszkút	11	papnevelde	6	<i>prépostság</i>	3
iskola	53	<i>sétatér</i>	<i>17</i>	városfal	11	szálloda	6	ref. gimnázium	3
városháza	39	kápolna	16	kút	10	huta	5	sóraktár	3
<i>evang. templom</i>	35	kriptá	16	táncterem	10	piactér	5	csillagvizsgáló	3
<i>ref. templom</i>	32	magánház	15	<i>izr. templom</i>	9	posta	5	<i>unitárius templom</i>	3
vármegyeház	31	torony	15	borpince	8	emlékmű	4	uszoda	3
gyár	29	vasút	15	kapu	8	<i>templom rom</i>	4	vesztégtintézet	3
<i>vendéglő, fogadó</i>	<i>29</i>	<i>templom</i>	<i>14</i>	nyomda	8	üvegház	4	erdészet és tanoda	2
kórház	24	<i>kálvária</i>	13	árvaház	7	szegény- és dologház	4	fegyvertár	2

Látható, hogy az épületek területi elhelyezkedése nem kiegyensúlyozott (1. térkép), annak ellenére, hogy kevés olyan település volt, ahol ne említett volna Hunfalvy épületet. A Balaton–Tokaj-vonaltól észak-északnyugatra jóval nagyobb a pontsűrűség, Dél-Erdélyben (beleértve a Székelyföldet és Szászföldet is) ugyancsak. Az Alföldön ugyan vannak városok, amelyekben sok építmény kerül kiemelésre, de éppen az 1-2 elemű halmaz települései hiányoznak teljesen, az Alföld építészeti jellegtelenségét hirdetve, ami részben török örökség, részben a (református) parasztpolgárok uniformizmusának következménye is.¹³ Még csak az sem mondható el, hogy az Alföldön a nem épület-építmény jellegű említésből több lenne, kompenzálva a helyzetet – ezek is a Felvidéken és az Észak-Dunántúlon sűrűsödnek. A nemzeti kánont tekintve tehát erős bimodalitás figyelhető meg. Ugyanez lesz a helyzet a későbbi műben is, ahol szintén az Alföld (a Bácskával), a Dél-Dunántúl és Észak-Erdély marad üresen, meg sem kísérelve a hiátusok kitöltését (csatlakozik hozzá még a Bánság). Tehát a nemzeti kánon a dualizmus korának első évtizedében is stabil maradt.

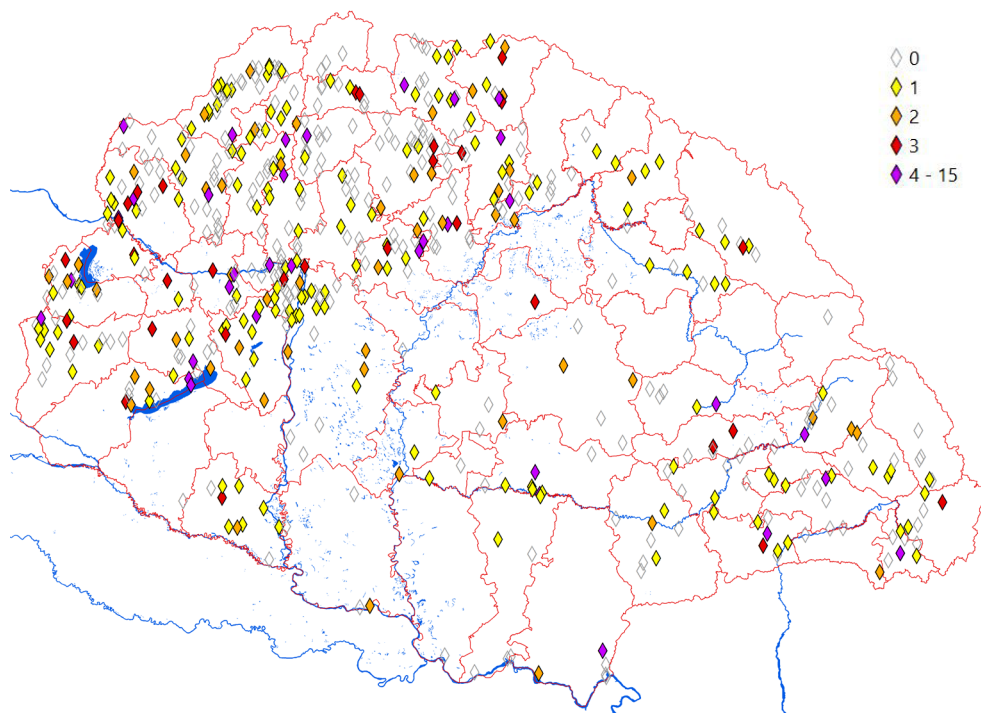
¹³ És mivel épületként rögzítjük az adatbázisban az intézményeket, ez valamiféle szervezetségbeli hátrányt is mutat.

1. térkép. A Hunfalvynál említett épületek-építmények száma és területi elhelyezkedése /

Megemlítendő, hogy Hunfalvy (és ebben követi a *Magyarország képekben* is) ismerteti az Eszéktől Zimonyig (sőt Galambócig) terjedő területet is, mintegy 65 tájelemről téve említést, noha a középkori Szlavónia Horvátország része ekkoriban! A természeti tájelemek (2. térkép) kapcsán is az mondható el, mint az épületek-építmények kapcsán: a Bácska, a Duna–Tisza köze és a Tisza mente a korfelfogás szerint nem rendelkezett értékes természeti vagy antropogén vegetációval (kert, gyümölcsös, szőlő). Több település eltűnt a képről, mert Hunfalvy említésre méltónak csak épített környezetüket találta. A hegység és a tó értékesebb volt, mint a síkság és a mocsár, de ezzel szemben érdemes felhívni a figyelmet, hogy az Erdélyi-szigethegység bihari és kolozs-tordai fele is üres, Csík, Beszterce-Naszód és Máramaros, tehát a Keleti-Kárpátok Sárosig ugyancsak. Aligha kell hangsúlyozni, hogy a későbbiekben e „gyepűkre” is kiterjed majd a figyelem, és bekerülnek a nemzeti kánonba olyan helyek, mint a Békás-szoros, Gyilkos-tó, Pádis-fennsík, amelyek a 20. század elején válnak ismertté és népszerű desztinációvá.

A természeti látnivalók közé sorolt több mint 540 entitás közül a 86 kert, 19 gyümölcsös és a 15 faszor, valamint a 66 szőlő (több mint 33%) antropogén jellegű (és a dohány, vadaskert, méhészet is). 10% feletti a „szép kilátás” részesedése (további 18 „jó kirándulóhely”, 4 „visszhang”), s csak ezt követően jelentkeznek konkrét és nem antropogén elemek, mint a 61 forrás, 37 hegy vagy a 24 barlang. Vizesés csak egyszer kerül említésre, ellenben az árvíz (ami nem

2. térkép. A természeti tájelemek előfordulása és gyakorisága Hunfalyvynál

tekinthető valójában csáberőnek) hét alkalommal szerepel, a földrengés 8-szor. A tavak (12), szigetek-félszigetek (13 és 4), folyók előfordulása (12) kisebb az erdőkénél (18) és alig nagyobb a pusztá, gyepek és mocsarak együttes számánál (10) (2. táblázat).

2. táblázat. A természeti és természeti-antropogén tájelemek gyakorisága Hunfalyv 3 kötetében (félkövérrel szedve a kultúrtáji elemek)

kert	86	<i>földrengés</i>	8	függőkert	1
forrás	61	<i>árvíz</i>	7	gabona	1
<u>kilátás</u>	<u>61</u>	folyó, patak	12	gyémánt	1
szőlő	54	szikla	6	gyöngykő	1
hegy	37	puszta, gyepek	6	gyümölcs	1
barlang	24	félsziget	4	halastó	1
gyümölcsös	19	mocsár	4	kénes kigőzölgés	1
erdő	18	<u>visszhang</u>	<u>4</u>	medence	1
<u>kirándulóhely</u>	<u>18</u>	dohány	3	méh	1
fasor	15	borsókő	2	mésztafa	1
sziget	13	fa	2	rét	1
tó	12	opál	2	sziklakapu	1
köviület	10	szoros	2	tengerszem	1
völgy	10	bazaltoszlop	1	vadaskert	1
szőlő és gyümölcs	13	domb	1	vizesés	1

A mítoszok és legendák elterjedése is mutatja a fenti bimodalitást: a Tiszántúl reformátusságához kapcsolódóan egyetlen legendát sem talált Hunfalvy említésre méltónak. Néprajzi elemet viszont a Dunántúlon, Kárpátalján és Észak-Erdélyben nem találunk, míg Dél-Erdélyben és a Felvidék nyugati részén viszont számosat.

*A protestáns Alföld alulreprezentáltsága ellenére Hunfalvy történelemszemlélete meglehetősen ellenzéki-protestáns érzelmű volt, ami persze nem meglepő 48-as szerepét és evangélikus vallását ismerve.*¹⁴ Ez a későbbiekben is népszerűvé tette a művét, hiszen a dualizmus korának történetfelfogásába Hunfalvy romantikus nacionalizmusa jól illeszkedett, a Bach-korszakban pedig a nemzeti ellenállás éltetésével népszerűséget vívhatott ki magának és a földrajztudománynak egyaránt. A 610 történelmi eseményből a Báthory család háromszor, Zrínyi Miklós háromszor, Zrínyi Ilona kétszer kerül említésre a nagy főúri családok közül, szerepel Zsigmond császár, de csak egyszer. Ellenben Bethlen 12-szer, Bocskai 15-ször említetik Hunfalvynál, tehát a Bethlen- és Bocskai-kultusz már ekkor virágzott (Hunfalvy történészként kezdte a pályafutását, e mű hozta el „pálfordulását”).¹⁵ Thököly a Felvidéken hét említést kapott, a Thurzók csak egyet, Szapolyai négyet. Rákóczi György háromszor, a Rákóczi-szabadságharc viszont 22-szer szerepel (uralkodói látogatás csak 11-szer), a reformáció 9-szer, a szerzetesrendek felosztása háromszor. A boszorkányperek kétszer említetnek, Dobó István (sírja), Castaldo és Csák Máté alig. Hunyadi János és Kinizsi Pál csak két helyszínhez kötődik, Mátyás király háromhoz, Kapisztrán János egyhez. Az is jellemző, hogy Hunfalvy a török korból jóval több személyt említ, mint korábban, a török kor előtt például csak 8 királyunk kap említést (3. táblázat).

Összességében eléggé sok negatív konnotációjú történelmi emlék található a felsorolásban (és alant említett nemzetek zöme más kapcsán nem is fordul elő). A huszita dúlást 10 alkalommal is említi, az osztrák pusztítást és uralmat 5 alkalommal, a protestánsüldözést további tízszer, de minden katolicizmusellenesség és szlavofóbia ellenére a török vezet 27 pusztítással (további 26 említést kap a török utalom), megelőzve a tatárokat, akiknek csak 18 említés jutott¹⁶ (véletlen csupán, hogy megelőzik a „sima” tűzvész 17 említését, a 6 járvány viszont ehhez képest nem is sok). A teljesség kedvéért megemlíthető a kunok és románok két és a lengyelek 1 dúlása. További 65 (részben pozitív emléké) csatahely, és kontrasztként mindössze 11 béke helyszíne színesíti a sort. Ez utóbbi szintén utal a történetírás és a nemzetkép, nemzeti identitás jellegére, miként a 33 római emlék *a régészetnek a korszak tudományosságában, a nemzeti identitás gyökereinek megteremtésében játszott szerepére is.*¹⁷

¹⁴ SZABÓ 1980.

¹⁵ Ezt egy picit árnyalja, hogy gyakran úgy említi őket, mint akiknek a megjelenése az adott település feldúlását, pusztulását eredményezte.

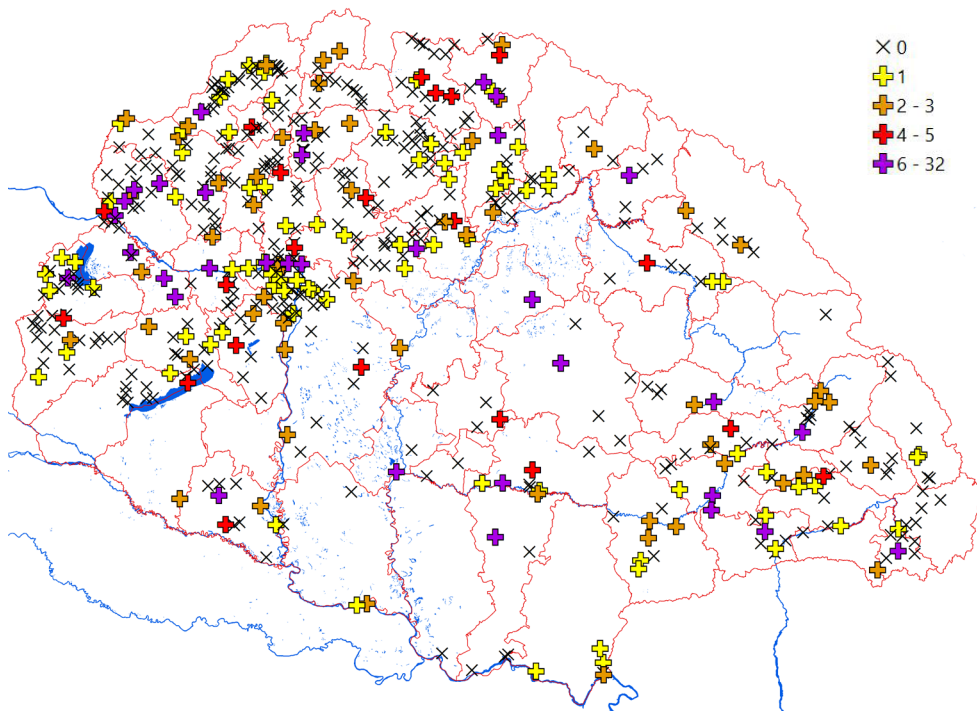
¹⁶ Tehát az események-helyszínek hatoda e csoportba tartozik.

¹⁷ LANGÓ 2017.

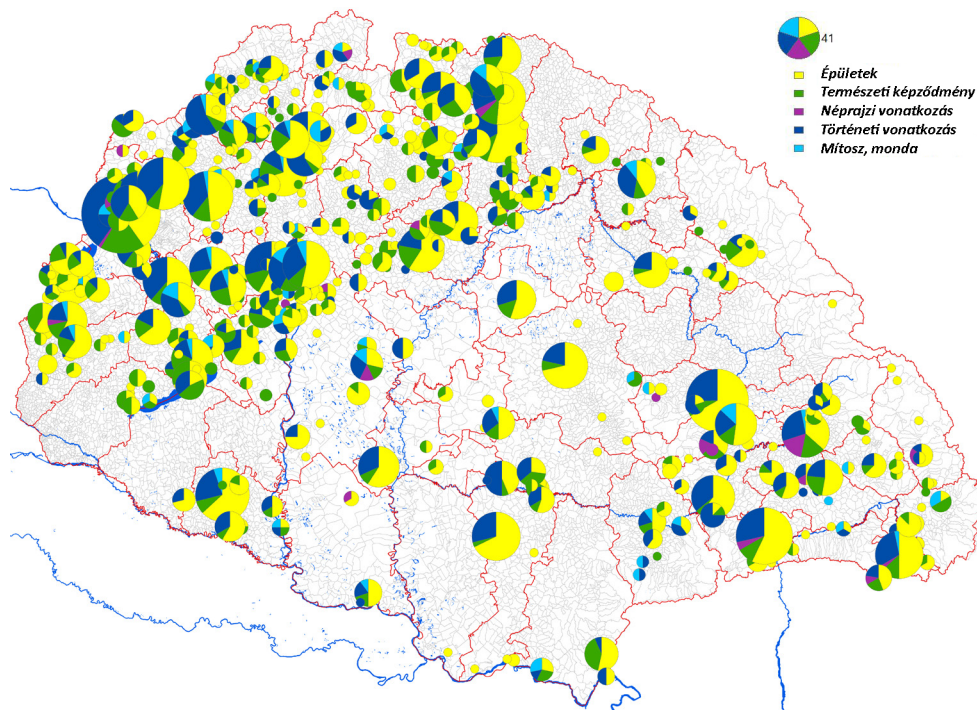
3. táblázat. A történeti jellegű elemek említéseinek gyakorisága Hunfalvy három kötetében

csata	64	Bethlen bevonulása	12	püspökség alapítása	4
kiváltságlevél	54	béke	11	megyegyűlés	3
római kori emlék	33	uralkodói látogatás	11	osztrák dúlás	3
vár birtokosai	33	Bocskai bevonulása	12	szerzetesrend feloszlata	3
település birtokosai	32	protestánsüldözés	10	Zrínyi Miklós	3
török dúlás	26	reformáció	9	boszorkányper	2
török uralom	26	cseh dúlás	10	dúlás	2
Rákóczi-szabadságharc	21	járvány	6	korona elásása	2
országgyűlés	18	Thököly bevonulása	6	kun dúlás	2
szabad királyi város	18	város alapítása	6	osztrák uralom	2
tatár dúlás	18	huszita dúlás	4	parasztfelkelés	2
tűzvész	17	koronázás	4	román dúlás	2

Az összes említett település mintegy harmada nem történeti szerepe miatt került említésre (3. térkép). Ismét feltűnő a Balaton–Tokaj és Temesvár–Kolozsvár közötti terület üressége (pedig nem mondható el, hogy a török korban itt ne zajlottak volna fontos események). Ha összesítjük az épületek, kulturális, történelmi és néprajzi emlékeket (4. térkép), akkor hasonló kép rajzolódik ki elénk, azzal a különbséggel, hogy legalább a Maros alsó folyása sűrűbb képet mutat. A táj nemzetiesítése a legkisebb fokot az Alföldön mutatta. Ennek oka lehet, hogy

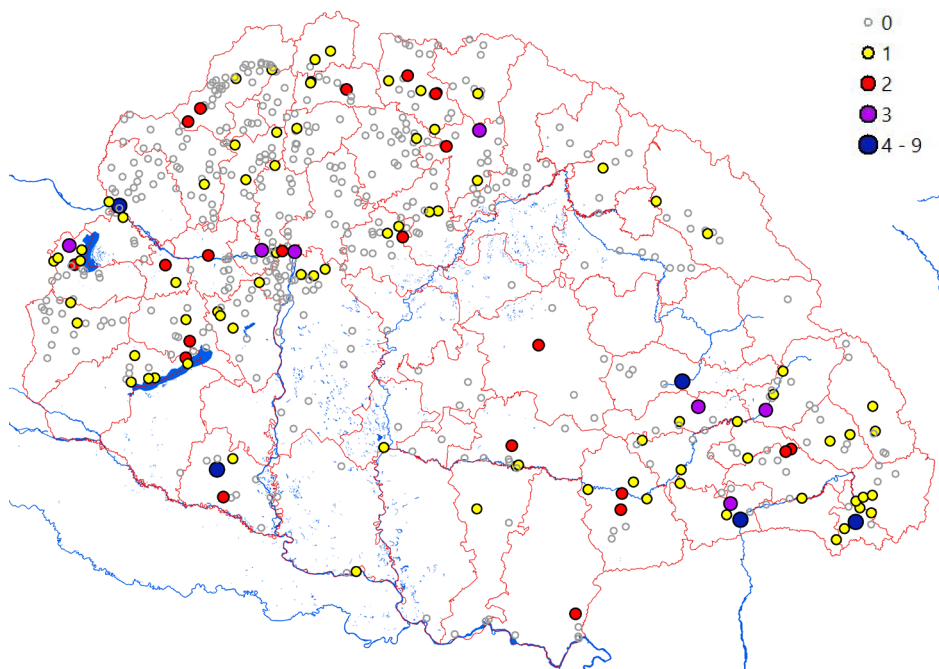

3. térkép. Települések történeti jelentősége Hunfalvy háromkötetes leírásában az említések száma és szóródásuk alapján

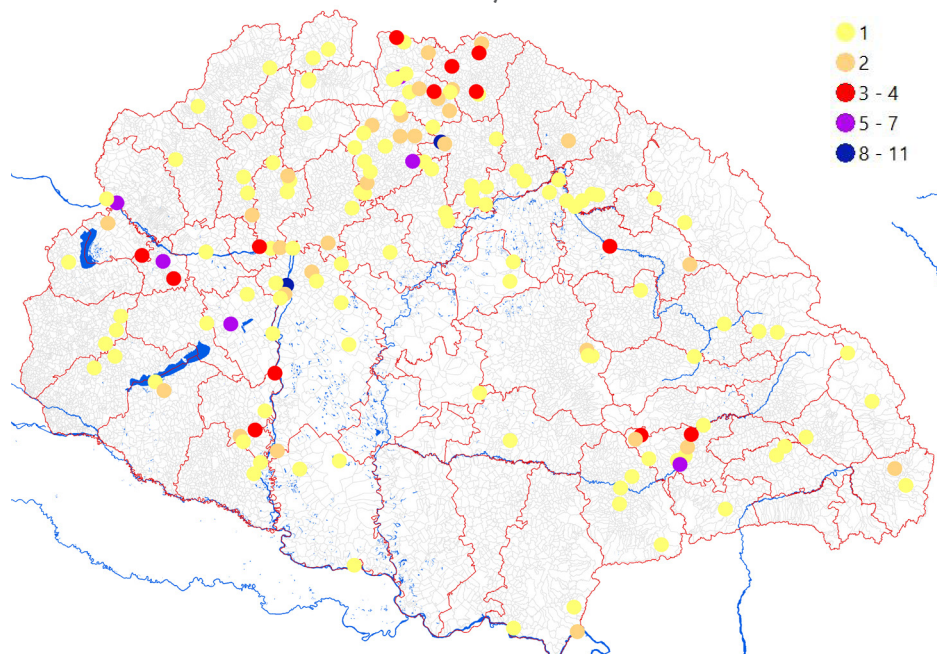

4. térkép. A táj nemzetiesítése – Hunfalvy háromkötetes művébe bekerülő települések elhelyezkedése és az egyes típusok aránya (sárga – épület; követi a természeti képződmények aránya, zöld; majd a néprajzi, történeti vonatkozások és a legendák)

(1) a magyar többségű és protestáns szellemiségű területen erre nem volt szükség, vagy (2) valóban nem maradt fenn kellő számú-hírű építmény, vagy (3) elvégezte ezt már a reformkorban és előtte Berzsenyi (Somogy), Csokonai (Hajdú), Vörösmarty, Kölcsey (Szatmár-Bereg), Arany (Bihar) és Petőfi (Alföld). Ha ezen költők születési helyét és az általuk megénekelte, nemzeti kánonba beemelt (korábban az irodalmi művekből is hiányzó) tájakat rávisszük az összesített képet mutató ábrára, akkor elég jól lefedik az üresen maradt területeket – a Délvidéket leszámítva. Pozsony a maga több mint 80 említésével kiemelkedő – Buda és Pest együttesen múlja csak felül. Pécs, Kassa, Eperjes, Eger, Győr, Kolozsvár, Nagyszeben, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Temesvár, Besztercebánya és Selmec, majd Sopron, Komárom és Esztergom követi. Szeged, Debrecen, Ungvár, Kecskemét, Szatmár és Nagyvárad az Alföldön és annak peremén náluk kevesebb táji-tájképi értékkel rendelkezett. A Hunfalvy-féle három kötetben ténylegesen vizualizált (metszeten, képen megjelenő) települések területi elhelyezkedése az eddigieknél már némileg kiegyenlítettebb (5. térkép). Ez viszont jelentős eltéréseket mutat a Heckenast–Nagy-féle 1867 utáni kötettől (6. térkép).

5. térkép. A Hunfalvy-féle három kötetben vizualizált (metszeten, képen megjelenő) települések területi elhelyezkedése

6. térkép. A képi említések számossága és területi elterjedésének sajátosságai a *Magyarország képekben* című kötet alapján (1867 előtt)

II.

Ezek után vizsgáljuk meg a már kiegészítés után született, jóval vékonyabb, és más célközönségnek szóló *Magyarország képekben* című kétkötetes munka alapján kirajzolódó *mentális térképet*. A kötet kapcsán fontos megemlíteni, hogy képanyaga részben a Hunfalvy-féle három kötet (hely)anyagán alapszik, sőt a kötet koncepciója is hasonló, azzal a különbséggel, hogy míg Hunfalvy tematikusan szisztematikus (területileg ő sem) és tudományosabb, addig a Nagy–Heckenast-féle kötet szelektív (az Alföld szinte teljesen kimarad, a Bánátról nem is beszélve, más részek viszont túl nagy súlyt kapnak, a leírás sem tájakon keresztül halad, hanem vannak tematikus blokkok is – pl. templomtípusok) és a célközönsége is más – tudományos-népszerűsítő jellegű. Az itt kirajzolódó kép tehát a szélesebb közönség (nemzettest) felé sugallt Magyarország-kép, ezért a két mű eltérései, illetve a kötetek területi hangsúlyainak esetleges eltérései jelzésértékűek a tekintetben, hogy mennyire tekinthető a magyar állam és történelem integráns részének a Felvidék, szemben a Bánáttal, vagy Erdély mely részei – és ez mely korokba kalauzol minket – voltak hangsúlyosak. Említésre méltó, hogy a kötet – *akárcsak Hunfalvy – a Szerémséget Eszékig, azaz a Duna jobb partjának horizontját (tehát a kvázi történeti Szlavóniát), mely ekkor közjogilag Horvátország része, is Magyarország tartozékának tekinti*: nem említi Horvátországot és történelmi emlékek tucatjait idézi fel a török kor előtti időszakból, valamint utána is (ekkor főként ortodox vonatkozásúakat), ami a szomszédos Bácska és Bánát relatív ürességéhez mérten szembeszökő. A nemzeti múlt továbbélése és *a modern állam területi igényeinek legitimálásában játszott szerepe* tehát 1867 után is jól nyomon követhető.¹⁸

Mivel a kötet címe *Magyarország képekben*, a leírások nagy részéhez kép is járul. Ezek száma és szórása a régió és a település jelentőségtöbbletére utalhat: 176 település (több mint 50%) esetében 293 képet sikerült beazonosítanunk. Látható az is, hogy bár a területi lefedettség a Hunfalvy-féle műben kirajzolódóra hasonlít, a képanyag tematikailag sem teljesen azonos¹⁹ (vö. Vas megye, Trencsén, ahol Hunfalvynál van több kép, míg Sáros és Szepes esetében a dualizmus kori kötet vezet: 6. *térkép*).

A képi említések zöme (itt is) a Tokaj-Duna vonaltól nyugatra-északnyugatra koncentrálódik. Petőfi Alföldjének közepe üres, itt tehát a táj nemzetiesítése inkább az irodalmon, mintsem a történelmen, néprajzon, természetrajzon keresztül történt meg.²⁰ Erdélyben a képek a kora újkori fejedelmi centrum köré koncentrálódnak, azaz itt a történelmi múltba való visszanyúlás erőteljesebb. A „visszatért” Szepességben szintén magas a képek koncentrációja, miként a Duna mentén is. A Tiszántúl és a Dél-Dunántúl Burgenlanddal együtt viszont kiesett a mentális térképről, akárcsak a Felvidék nyugati része. A Bánát szintén üres és Székelyföld, de Szászföld sincs felülreprezentálva.

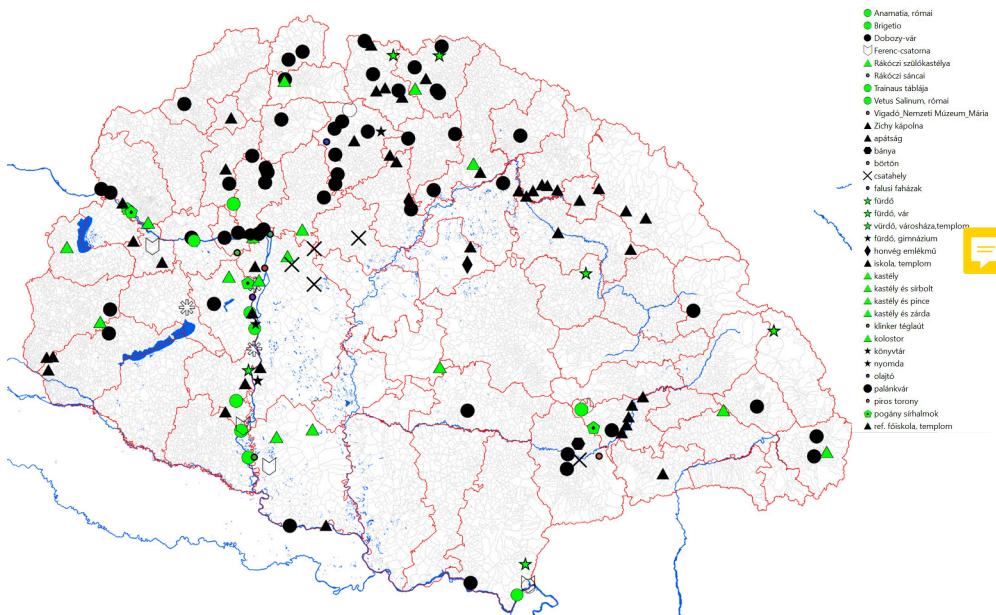
¹⁸ Ennek csúcsa Dalmácia visszakövetelése a Szent Korona jogán Havass Rezső részéről.

¹⁹ A készítőik szintén sokszor különböztek, mint írtuk.

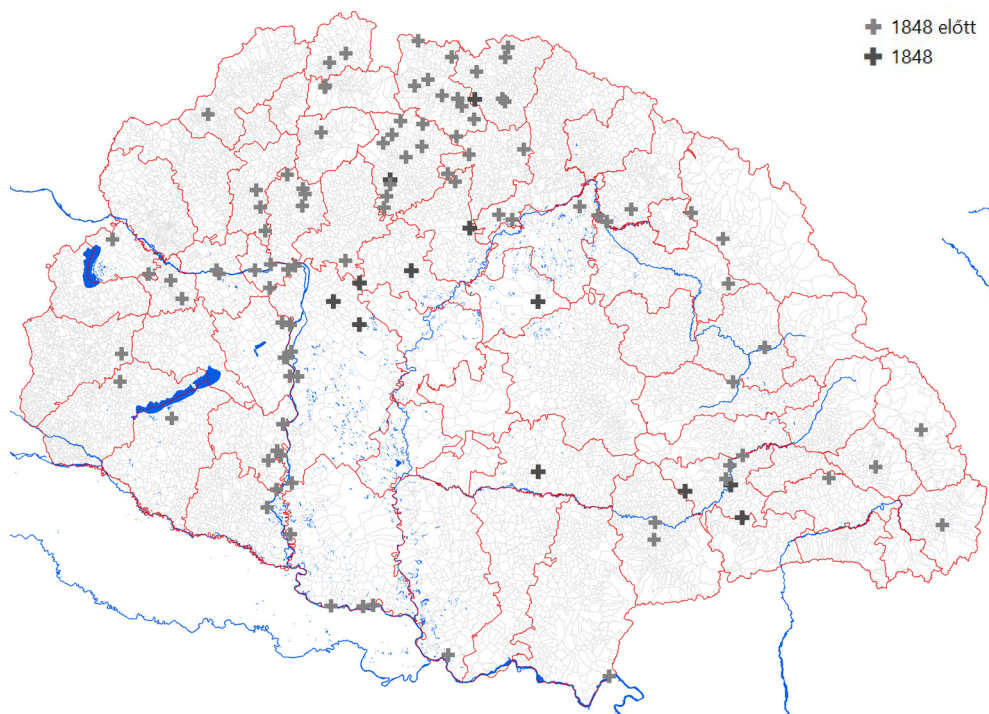
²⁰ ALBERT 1997, 1998, 1999: 11–35, 2000: 26–40.

Az említések *típusai* szintén figyelmet érdemelnek. Az építészeti emlékek száma volt a legnagyobb: a 334 település felén, 176 esetben említenek épületeket (is) a fontosabb tudnivalók között. Számukat tekintve kiemelkednek a kastélyok (20 felett), a várak (50) és a templomok (40 felett), amelyek az említések kétharmadát teszik ki. Ezek dominanciája (hasonlóan Hunfalvy opuszához) egyben a kor elitista történelemszemléletére is utal (a kötet szemléletét, továbbá a nemzeti identitás megteremtésének sebességét ugyancsak jelzi, hogy két honvéd-emlékmű is felkerült a listára, noha csak 3 év telt el a kiegyezés óta). Öt csatahely (mind 1848–1849), 10 fürdő, 4 sírdomb, 4 könyvtár és nyomda is említésre kerül, de 3 török kori építészeti emlék ugyancsak a megemlítendő emlékek között volt. Ezzel szemben a római korból közel 10 emléket említ a könyv, nyilvánvalóan a dualizmus kori régészet nemzetépítésben játszott szerepe is közrejátszott a régészeti és azon belül is az ókori emlékek felülreprezentáltságában (az Árpád sírjának feltárását célzó óbudai–pilisi ásatásokat és a központi hatalom ellenszegülését is részletesen leírja a kötet). A társadalombiztonságot szolgáló épületek (csatorna, töltés, börtön, vesztegzár) száma viszonylag alacsony, 5-6 darab, az iskoláké ugyancsak, de ezek fele papnevelde. Rákóczit háromszor emlegetik épülettel kapcsolatban.

Ami a területi koncentrációt illeti, meglepő Biharország és Észak-Erdély üressége. Pest, Jászkun-Szolnok, Heves, Csongrád és Csanád vármegyék területéről szintén alig került be építmény a nemzeti kánonba Heckenast szerint (7. térkép). Ami bekerült, annak zöme viszont 1848-as emlék, tehát 1870-ben az Alföldön a múltnak ezt a szeletét érezte a legmeghatározóbbnak (legdicőbbnek) az elit. Somogynak még csak egy iskolára sem futotta (Csokonai

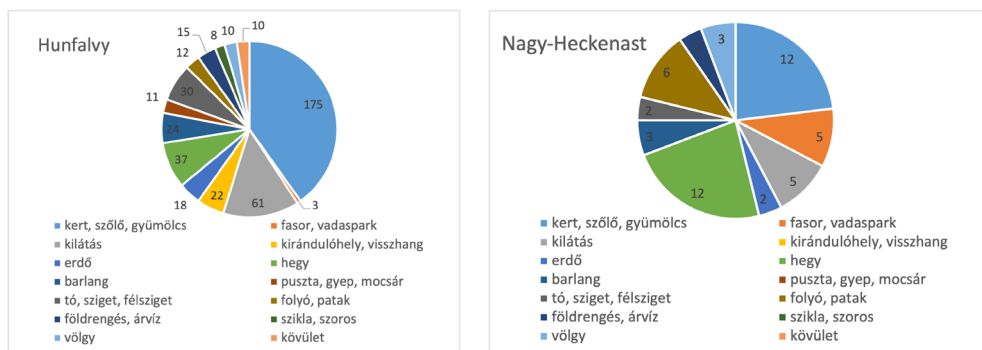
7. térkép. A kötetben említett épületek típusai és területi elhelyezkedése

8. térkép. Történelmi tárgyú említések és területi elterjedésük
(az 1848–1849-hez köthető említések sötétebbek)

jövendölése az első oskoláról Somogyban jól írta le a terület kulturális színvonalát), és a Bá-nát egyértelműen elveszett a nemzeti történelem számára: az itt felsorolt építészeti emlékek zöme vagy római korú, vagy valójában a Duna túlszárnyán álló török kori vár (az államhatárt jelző veszteglőintézet mellett). Ellenben a történelmi (nem a modern értelemben vett) Szlavónia emlékei most is tömegesen **említettek** Dél-Erdély (de nem a szász régió, hanem a Gyula-fehérvár–Nagyenyed egykori fejedelmi központ a Maros völgyében!) és a Közép-Felvidék felülreprezentáltsága egyértelmű.

Történelmi emléket 107 esetben említ a kötet a 334 összeírt településen (33%), ebből 12 egyértelműen a szabadságharchoz kötődik. Feltűnő az Alföld és a Tisza mente üressége, különösen a hegységkerettel és a Duna mentével párhuzamba állítva. Ez utóbbi esetben ok lehet Kenessey Albert 4 részes leírása a Duna magyarországi szakaszáról, míg Tiszáról ilyen nem született, az alföldi szokásokat is csak általánosságban, szakmához kötve, helynévi anyag nélkül említik külön cikkekben. *Az Alföld a történelmi kánonba nem a török ellenes hadakozás, hanem 1848–1849 eseményei révén kerül be.* A Duna mente felkapottsága köszönhető még a római emlékeknek, amelyek a régészetnek a korban tulajdonított nagy jelentősége miatt súlyozottan jelennek meg. A hegységkeretben pedig a kővárak jelenléte, akár a török kor,

3. ábra. A természeti elemek megoszlása Hunfalvynál és a Nagy-Heckenast-féle albumban

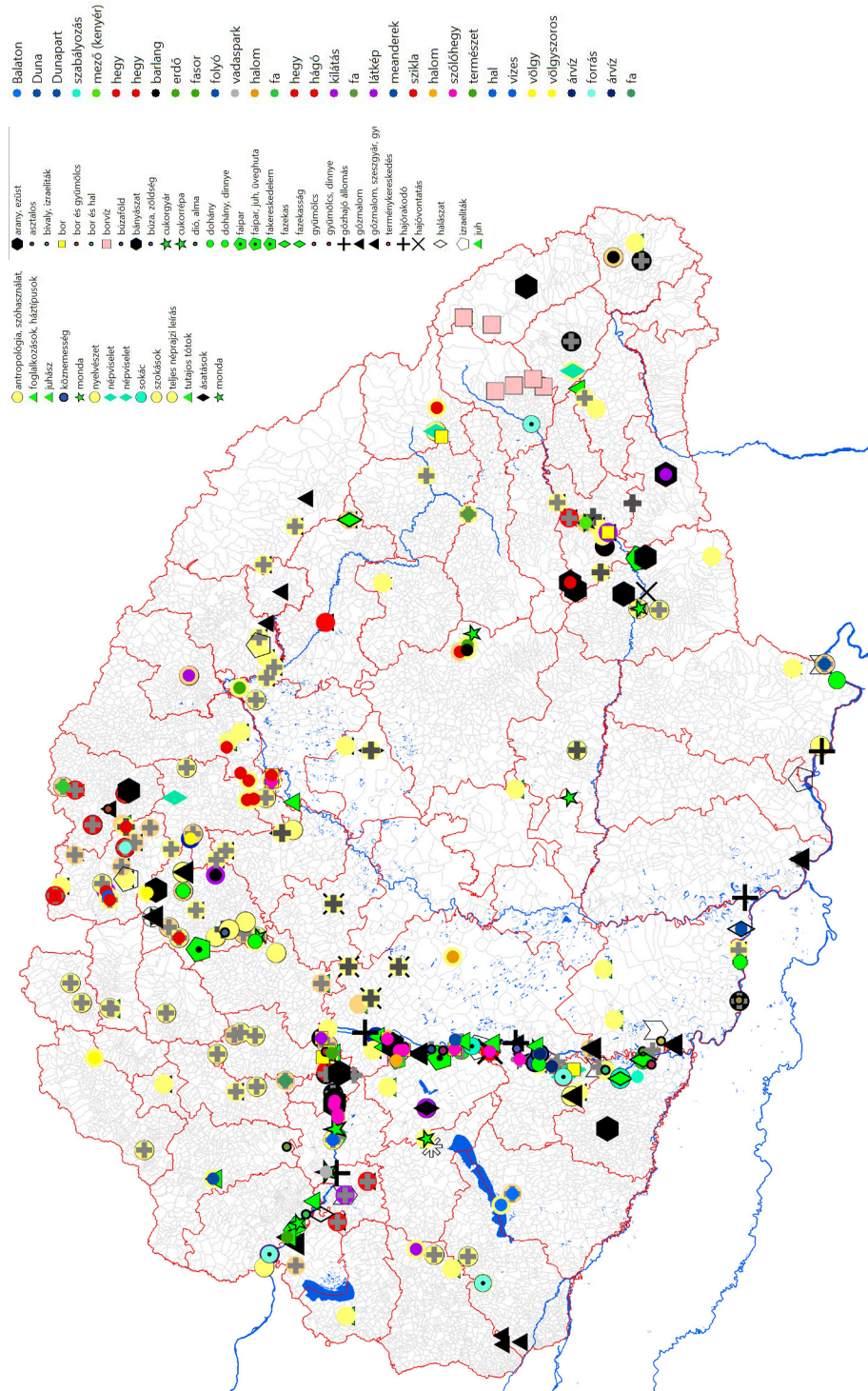
akár a lovagkor kapcsán az, ami feltűnő, elsősorban a Felvidéken. (Mikszáth Kálmán leírása is népszerűsíthette a lovagváratat).²¹ Érdekes, hogy a mai Nyugat-Szlovákiában Bolondóc várát leszámítva nincs történelmi emlék (Pozsonyt nem ~~ide számítottuk~~), ellenben Bars, Hont, Gömör és a Szepesség dúskálnak ezekben. A Bánát üressége nem meglepő, és az Al-Duna mentén is csak a szerb oldalon lévő egykori török/magyar határerősségek kerülnek említésre. A Nyugat-Dunántúl szintén üres (8. térkép).

A néprajzi vonatkozások száma mindössze 28, azaz az említett települések 10%-án sem jelennek meg és ebbe a tárgyi (1: háztípusok) és nyelvi emlékek, népviselet (6 = 22%), foglalkozások, etnikumok (2-2 említés, = 7-7%) éppúgy beletartoznak, mint a szokások és mondák (9 = 35%). A területi kép az ország közepére és Erdélyre összpontosul.

Ezzel szemben a gazdasági tartalmú megjegyzések halmaza jóval több települést érint (9. térkép), még akkor is, ha egy részük piacokra és vásárookra (6), a gőzhajóállomásokra-kikötőkre (5), más részük a borra vonatkozik (12), és a diverzitásuk alacsony értéket mutat. A 104 említés nagyságrendileg a történelmi emlékekkel van egy súlycsoportban. Három településen említik a juhászatot, három a dohányt, három a faipart. A korábbi képlethez képest, Kenessey említett leírásának köszönhetően, itt is a Duna mente tűnik ki, *táplálva a tengely fejlettségéről alkotott képet, míg a Tisza mente pedig üres, a tengelyek aszimmetrikusságának érzetét keltve*.²² A gyárakat (a cukorgyártól az üveghutáig), üzemeket, malmokat fekete háromszöggel, a bányákat fekete hatszöggel, az állattartást világos háromszöggel, a halászatot

²¹ MIKSZÁTH 2014.

²² Éppen ezért mindenképpen javasolt a későbbiekben több népszerűsítő képes országisme, például a Kubinyi Ferenc és Vahot Imre szerkesztette 1853-as (*Magyarország és Erdély képekben* 1–4, vagy a „Kronprinzenwerk” magyar vonatkozású részeinek bevonása a vizsgálatba. Jelen tanulmány az NKFI FK 128 978 számú, „Tudás, tájkép – nemzet és birodalom” projekt keretén belül, annak támogatásával készült. A Hunfalvy-féle háromkötetes műből, valamint a „Kronprinzenwerk” magyar vonatkozású kötetéből Eszik Veronika által készített adatbázisok elérhetőek a www.environmentalhistory.hu honlapján.

9. térkép. Összesített mentális térkép a Nagy-Heckenast-féle kötet alapján, 1870 körül

rombusszal, a közlekedést-kereskedelmet üres ötszöggel jelöltük a térképen. A gőzhajó-állomásokat szintén külön ábráztuk. A szántóföldi termelésre és kertészetre vonatkozó megjegyzések kis karikával kerültek rögzítésre (9. térkép).

Ezen rétegeket egymásra vetítve (9. térkép) sem tűnik el a Duna mente, Közép-Felvidék, Dél-Erdély és Szlavónia (kulturális lábnyom, kapu dél felé) felülreprezentáltsága. Ez utóbbi szereplése talán átvitt értelemben azt is sugallni kívánja az egykori expanziós irányra való visszaemlékezésen túl (mintegy a „természetes” terjeszkedési lehetőségek irányát megelőlegezve), hogy Horvátország a magyar történelem és a Magyar Korona integráns része. Csatlakozik ehhez a költők által megénekelte Felső-Tisza-vidék Huszt „bús düledékeitől” Tokaj „szőlővesszeiig”, de „Kunság mezeinek” és Biharországnak, a Bánságnak, Bácskának és a Közép-Tisza-vidéknek, Szilágyinak (még nincs Ady Endrénk) üressége a magyar köznép felé sugallt mentális térképen feltűnő. Ennek okairól Hunfalvy esetében már szóltunk, és itt inkább az első magyarázatra gyanakodunk: az ideáltipikus, alföldi kompakt (és protestáns-ellenzéki), de nem mobilis magyarság többi (mobilisabb kisebbségek – lásd: Alföldre szezonálisan levonuló szlovák agrárbérmunkások – dominálta) tájjal (mint a katolikus Dunántúl) való megismertetése a cél.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Réka 1997** • *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére.* Budapest.
- Albert Réka 1998** • *Le „paysage national” hongrois. Genèse d’un imaginaire aux XVIIIe–XXe siècles.* Budapest.
- Albert Réka 1999** • *La Grande Plaine hongroise, symbole national. Genèse d’un imaginaire, XVIIIe-XXe siècles.* In: Lagrave, Rose-Marie (dir.): *Villes et campagnes en Hongrie XVIe-XXe siècles.* (Les Cahiers de l’Atelier 1.) Budapest, 11–35.
- Albert Réka 2000** • *Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére.* *Korall* (10.) 38. 26–40.
- Eszik Veronika 2015** • *A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához.* *Korall* (62.) 75–96.
- Fodor Ferenc 2006** • *A magyar földrajztudomány története.* MTA FKI, Budapest.
- Hunfalvy János 1856** • *Magyarország és Erdély képekben I–III.* Pest–Darmstadt.
- Magyarföld és népei eredeti képekben.** (Heckenast–Nagy). Pest, 1846.
- Mikszáth Kálmán 2014** • *Magyarország lovagvárai.* Hermit Bt., Budapest.
- Langó Péter 2017** • *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és koratörténeti emlékek.* Typotex, Budapest.
- Ress Imre 2022** • *A neoabszolutizmus és a provizórium kronológiája a Magyar Korona országában, 1849–1867.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Szabó József 1980 • *Hunfalvy János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Varga Bálint 2017 • *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarorszáján*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.